

OCENE IN POROČILA

Branko Reisp, *Gradovi dežele Kranjske*. Ljubljana : Slovenska matica, 1998. 221 strani.

Branko Reisp, ugleden slovenski zgodovinar, si za vezilo ob 70-letnici ni mogel zaželeti lepšega darila, kot je izid knjige *Gradovi dežele Kranjske*. Avtor je eden redkih slovenskih zgodovinarjev, ki se je skoraj v celoti posvetil preučevanju kulturne zgodovine na Slovenskem. Usmeritev v bibliotekarstvo in zaposlitev v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani, eni najstarejših in največjih znanstvenih knjižnic v Ljubljani, mu je omogočilo raziskave in predstavitve dragocenega fonda iz te knjižnice. Posebej odmevno je bilo njegovo delo o kranjskem polihistorju Janezu Vajkardu Valvasorju, kar je bila tudi tema njegove doktorske disertacije. Verjetno se je tudi pod vplivom Valvasorja in njegovega znamenitega dela *Slava vojvodine Kranjske* ter *Topografije sodobne vojvodine Kranjske* odločil za izbor gradov dežele Kranjske, kot jih predstavlja v knjigi.

Gradovi kot preostanki skrivnostnega srednjega veka so vedno privlačili najrazličnejše strokovnjake. Največ so se z njimi ukvarjali umetnostni zgodovinarji, ki so proučevali predvsem njihov nastanek, arhitekturni razvoj, stilno opredelitev in trenutno stanje. Od novejših kastelologov nas je s svojimi podrobnimi raziskavami slovenskih gradov obogatil Ivan Stopar (*Gradovi na Slovenskem*, Ljubljana 1986; *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji I*, Gorenjska, 1. knjiga, Ob zgornjem toku Save, Ljubljana 1996; 2. knjiga, Območje Kamnika in Kamniške Bistrice, Ljubljana 1997). Nace Šumi je v sklopu širše predstavitve arhitekture 16. stoletja zajel tudi gradove, ki so nastali v tem obdobju (*Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966). Z vidika arhivarja je graščine na nekdanjem Kranjskem obdelala Majda Smole (Ljubljana 1982), medtem ko je enciklopedičen pregled vseh gradov na Slovenskem podal Ivan Jaklič (Ljubljana 1997).

Branko Reisp se je odločil za izbor 15 kranjskih gradov. Nekateri njegovi opisi v knjigi so sicer prej že izšli v zbirki *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, nekatere pa je obdelal na novo. Seveda je tudi te iz zbirke redigiral in vsebinsko dopolnil z novim gradivom. Opisi gradov vojvodine Kranjske so po vsebini kompleksno in po metodi sintetično enotno zasnovani. Kot zgodovinar se je odločil za drugačen pristop k obravnavani temi, kot smo bili vajeni doslej. Bralce seznanja s političnimi, gospodarskimi in socialnimi pojavi, vezanimi na izbrane gradove. S tem v zvezi obravnava posamezne plemiške in meščanske rodbine in znamenite osebnosti, ki so bili na nek način povezani z življenjem v gradu. Nadalje se dotakne kulturnih dosežkov, družbenih gibanj (npr. kmečkih uporov) in naravnih znamenitosti. V knjigi se srečamo tudi z manj znanimi zanimivostmi iz naše starejše zgodovine.

Opozoril bi na nekatera skupna izhodišča pri opisih posameznih gradov. Na koncu predstavitve zgodovine posameznega gradu daje avtor zelo izčrpen pregled literature. V tekstu objavlja obsežne izvlečke iz virov. Poleg originalnega besedila (latinsko ali nemško) prinaša tudi slovenski prevod (npr. ustanovna listina, darovnica, seznam inventarjev, odlomki iz potopisov, Valvasorjevi opisi gradov ipd.). Zelo izčrpno pojasnjuje nekatere besede iz srednjeveške terminologije. Pri navajanju arhitekturnega razvoja se omejuje na najnujnejše podatke in značilnosti. Ko obravnava zgodovinski razvoj, seže, če se mu zdi potrebno, tudi nazaj v prazgodovino ali antiko, vendar daje poudarek srednjemu veku. Spremlja lastnike od prvih začetkov pa vse do najnovejšega časa. Spiski lastnikov oz. njihovih upravnikov so zelo popolni. Pri tem posebej izloči tiste rodbine ali posameznike, ki so prispevali k slovenskemu kulturnemu in zgodovinskemu razvoju. Avtorja niso pritegnili le tisti gradovi, ki so se v celoti ohranili do danes, ampak tudi nekateri, ki so danes v razvalinah ali pa so vidni le še neznatni ostanki (Kostel, Medija, Mehovo, Kalec). Eni so vezani na pomembne osebnosti, drugi na dogodke.

O nekaterih gradovih (Kalec, Bogenšperk, Medija, Turjak), ki jih obravnava Reisp, se je ohranil podroben opis pri Janezu V. Valvasorju, zato te opise objavlja in jih komentira. Sicer pa sta med izbranimi dva gradova direktno vezana na J.V. Valvasorja: Medija in Bogenšperk. V gradu Medija je bil Valvasor rojen in pokopan; pri njegovem opisu nas avtor podrobneje seznani s poreklom in člani rodbine Valvasor. V gradu Bogenšperk je Valvasor živel in ustvarjal. Tu so nastala za našo kulturo

izjemna dela. Največje in najpomembnejše je brez dvoma *Slava vojvodine Kranjske*, v nekem smislu enciklopedija naših krajev in edinstven vir. Leta 1678 je Valvasor na gradu ustanovil bakroreznico in bakrotiskarno. Posebno pozornost zbuja knjižnica, ki je obsegala 1530 zvezkov z 2630 naslovi. Opremljena je bila z ekslibrisi. V okviru knjižnice je bila tudi zbirka umetniških grafičnih listov (ok. 8000). Posredno je z Valvasorjevo rodbino povezan tudi grad Fužine. Sestra Janeza Khisla Emercijana se je poročila z Janezom Krstnikom Valvasorjem, priseljencem iz pokrajine Bergamo v Italiji. Rodbinsko povezavo srečamo tudi med rodbino Raubar s Krumperka in Valvasorji. Ana Marija Raubar se je 1632 poročila z Janezom Valvasorjem z Medije. Njun 12. otrok je bil Janez Vajkard Valvasor.

Trije gradovi na Kranjskem, ki so našli mesto v Reispovem izboru gradov, imajo vsak svojo izjemno naravno lego. Bled na skali nad jezerom, Predjama kot izreden predstavnik maloštevilnih jamskih gradov v Evropi in Otočec, ki je edini vodni grad daleč naokoli. Vso trije so odlični primeri sožitja arhitekture s krajino.

Nekateri od obravnavanih gradov v knjigi segajo po svojem nastanku daleč nazaj v zgodnji srednji vek. Bled, središče posesti briksenških škofov, spada med najstarejše v virih omenjene gradove na Slovenskem (leta 1004). Po starosti sledijo: Ljubljanski grad (rezidenca deželnega kneza, Spanheimi, sreda 12. stol.), Mehovo (mejna utrdba, zgrajena po madžarskih napadih), Smednik (stari stolpasti grad, 1118), Škofja Loka (središče freisinških škofov, Krancelj začetek 11. stol.). Večina opisanih gradov pa je nastala od 14. do 17. stoletja.

B. Reisp več gradov povezuje s pomembnimi dogodki oz. obdobji iz naše zgodovine. Na življenje v Kostelu so močno vplivali turški vpadi, saj je tod mimo šla ena od turških vpadnih poti na Kranjsko. Leta 1575 je Turkom z zvijačo celo uspelo grad Kostel osvojiti za krajši čas. Krumperški grad je bil v 15. in 16. stoletju v posesti stare kranjske plemiške rodbine Raubar. Mnogi člani te rodbine so se odlikovali v bojih s Turki. Med njimi je gotovo najpomembnejši Adam Raubar, ki je s kranjskimi konjeniki prispeval svoj delež k zmagi nad Turki v bitki pri Sisku leta 1593. Prav to protiturško dejavnost Raubarjev avtor naveže na protiturški tabor nad Ihanom v bližini Krumperka, ki spada med redke, vsaj do neke mere ohranjene objekte posebne slovenske ljudske utrdbene arhitekture.

Grad Mehovo je v drugi polovici 15. stoletja predstavljal ključno obrambno strateško točko, saj je šla mimo turška vpadna pot, poleg tega je bil grad postaja v verigi signalne organizacije na Kranjskem. Podobno vlogo v protiturški obrambi je imel grad Mokrice. Čeprav so Mokrice ležale na Kranjskem, so zaradi lastnikov iz Hrvaške tudi del hrvaške zgodovine. Lastniki gradu so bili večinoma iz najimennejših hrvaških plemiških rodbin in poveljniki v bojih proti Turkom. Grad Otočec je v 16. stoletju zaradi pogostih turških vpadov na to območje zelo spremenil svojo podobo. Takrat je bil v posesti Villandersov in Lenkovičev, uspešnih vojskovodij v Vojni krajini. Tudi lastniki gradu Turjak Auerspergi (Herbard VIII.) imajo zaradi zaslug v obrambi slovenskih dežel pred Turki in kot poveljniki v Vojni krajini pomembno mesto v slovenski zgodovini. Sam grad je uspešno ključoval turškim napadom (neuspešno oblegan 1491, 1528). V hudih časih turških vpadov so se okoliški kmetje zatekli za trdne zidove gradov in jih pomagali braniti. Toda v krizah fevdalne družbe, zlasti v 16. stoletju, so bili gradovi nekajkrat cilj njihovih oboroženih napadov.

Dva gradova, ki ju obravnava Reisp, sta neposredno povezana s kmečkimi upori. Grad Mehovo zaradi dogodkov v velikem slovenskem kmečkem uporu leta 1515 in prelomne vloge v teh dogodkih predstavlja pomemben zgodovinski spomenik. V zvezi z Blejskim gradom opisuje avtor, kako je bil organiziran upor leta 1515 na Gorenjskem. Grad Mokrice je odigral važno vlogo v hrvaško-slovenskem kmečkem uporu leta 1573. V opisih gradov Mehovo in Mokrice nam avtor precej podrobno poda razvoj in potek obeh velikih kmečkih uporov (1515 in 1573). Lastniki smledniškega gradu so bili v nenehnih sporih s podložniki (predvsem Janez Herbard Auersperg, general Vojne krajine). Puntarski duh smledniških podložnikov avtor spremlja skozi vse 17. stoletje.

Drug dogodek iz slovenske zgodovine, ki je pustil precej sledov v preteklih dogajanjih v gradovih in bil povezan z njihovimi lastniki oz. rodbinami, je bil protestantizem. Ko je bil zakupnik Blejskega gradu baron Herbard Turjaški, se je junija 1561 na gradu za dva dni ustavil slovenski reformator Primož Trubar. Herbard je bil namreč zelo naklonjen protestantizmu. Khisli, iz Bavarske priseljena rodbina, ki so sezidali grad Fužine, spadajo med tiste kranjske fevdalce, ki jih je verska agitacija naših reformatorjev za več desetletij pritegnila v slovensko jezikovno-kulturno območje. Bili so vodilni kranjski protestanti in podporniki slovenske protestantske književnosti. Vidov sin

Janez ter vnuk Jurij sta bila v tesnih stikih s Primožem Trubarjem in Jurijem Dalmatinom. Pomembno vlogo imajo Khisli pri nastajanju slovenskega prevoda *Biblije* in ustanovitvi prve ljubljanske tiskarne, ki jo je vodil Janez Mandelc. Zaradi tiskarne je na Fužinah nastala tudi papirnica. Khisli so bili ljubitelji in mecenji glasbene umetnosti, ki je bila takrat močno povezana s širjenjem protestantizma. Eden od lastnikov smledniškega gradu, Janez Jožef Egkh, je bil velik zagovornik protestantizma in je imel osebne zveze s Primožem Trubarjem. Številni člani rodbine Auersperg s Turjaka imajo zaradi podpore slovenski protestantski cerkvi in književnosti častno mesto v slovenski zgodovini. Auerspergi so dajali veliko podporo utemeljitelju slovenske književnosti Primožu Trubarju, ki jim je v predgovorih svojih del izražal svojo zahvalo. V gradu Turjak je našel pribežališče Jurij Dalmatin in pridigal v stari romanski kapeli.

Z dogodki narodnega prebujanja v 19. stoletju je povezan grad Kalec. Bil je rodbinski grad družine Vilhar. Med njimi je bil kot lastnik gradu povezan z narodno-buditeljskim gibanjem Friderik Karel (Miroslav) Vilhar. Kot pesnik je pomemben v toliko, v kolikor so nekatere njegove pesmi, ki jim je dodal napeve, ponarodele in jih pojejo še danes. Najpomembnejše Vilharjevo politično delo je povezano s taborom, ki je potekal na Kalcu 9. maja 1869. To je tudi motiv, da je Reisp v knjigi širše razpravljal o taborih na Slovenskem v 70-tih letih 19. stoletja.

Lastniki posameznih gradov so prispevali h gospodarskemu napredku in razvoju Kranjske. Tu predvsem prednjači grad Fužine pri Ljubljani. Vid Khisl je bil tipičen predstavnik zgodnjega kapitalizma na Slovenskem. Vodno silo Ljubljanice, ki je na Fužinah dosegla konglomeratno stopnjo, čez katero je tekla v precej mogočnih slapovih, so lastniki gradu izkoristili za gradnjo vrste manufakturnih obratov (fužine, kovačnica, mlin, steklarna, usnjarna, papirnica). V začetku 19. stoletja je grad Fužine na dražbi kupil Fidelis Terpinč, ki je postal eden prvih in največjih slovenskih industrijalcev svoje dobe. Politično je pripadal ožjemu krogu takratnega vodilnega slovenskega politika dr. Janeza Bleiweisa. Bil je tudi mecen slovenske kulture.

B. Reisp je obudil podobo Franca Antona Steinberga, pripadnika rodbine, ki je v 17. stoletju zgradila grad Kalec. Bil je Valvasorjev naslednik pri raziskovanju Cerkniškega jezera. Napisal je tudi prvo samostojno monografijo o Cerkniškem jezeru. Čeprav malo znan, je zelo zaslužen za razvoj krasologije in kartografije. Kot samouk je izdeloval razne instrumente za zemljemerstvo, pomorstvo in rudarske potrebe. Leta 1724 je bil imenovan za cesarskega upravitelja idrijskega rudnika. Na tem mestu je ostal 25 let. Izdelal je vzoren zemljevid in podroben model idrijskega rudnika. Od 16. stoletja dalje je nastal na Smledniškem gradu obsežen arhiv, ki je izredno dragocen za študij zgodovine agrarnih panog in družbenih razmerij na ozemlju smledniškega gospostva. Zaradi podobnih razmer v sosesčini pa so te študije uporabne tudi za prikaz stanja na širšem področju Gorenjske. Smledniški graščinski arhiv je med tistimi redkimi, ki ga skoraj v popolnem obsegu hranijo v Arhivu Republike Slovenije.

Gradovi (npr. Bled, Predjama, Mehovo, Turjak) so dajali navdih mnogim umetnikom. Slikarji in grafiki so ohranili njihovo prvotno podobo, zanosno so jih opevali mnogi pesniki, ali pa so v tamkajšnjih ljudeh in dogodkih videli pisatelji primerno literarno snov. Mokrice so povezane z nemškimi pisateljem Friderikom Gagernom, ki je v nekaterih svojih romanih slikal življenje obmejnega slovenskega in hrvaškega prebivalstva (v slovenskem prevodu sta izšla dva romana: *Ljudstvo* 1937, 1978 in *Ceste* 1939).

Pri opisu gradu Otočec se Reisp zaustavi ob ugotovitvi, da so dolino reke Krke na Dolenjskem včasih imenovali »dolino gradov«. Upravičeno, kajti od Suhe krajine na obeh straneh zgornje Krke, pa do tistih, ki so stali ali še stojijo v novomeški, kostanjeviški in brežiški kotlini, lahko naštejemo 57 graščinskih stavb oziroma lokalitet. To je petina vseh gradov na nekdanjem Kranjskem. Avtor našteje vse gradove ob reki Krki z enciklopedičnim prikazom zgodovine posameznega gradu in opiše sedanje stanje. Navaja dogodke, omenjene pri Valvasorju, in našteje pomembnejše lastnike. Od 57 navedenih grajskih objektov jih je v celoti ali vsaj delno ohranjenih še 22. Med drugo svetovno vojno jih je bilo uničenih 16. Velika škoda je bila storjena na Hmeljniku, Soteski in Turjaku, saj je bila uničena tudi notranja oprema. V prejšnjih stoletjih so gradovi propadali zaradi spremenjenih varnostnih in stanovanjskih razlogov ali zaradi vojaških dogodkov (fevdalne vojne, kmečki upori). Ob koncu fevdalnega obdobja so jih ogrožale družbene spremembe in omejeni gospodarski temelji plemstva. Vendar je prav na Dolenjskem propadlo največ gradov zaradi požigov iz strateških in revolucionarnih razlogov v partizanskih akcijah med drugo svetovno vojno. Klasičen primer te vrste

je požig gradu Soteska ob Krki, arhitekturno enega najlepših in najdragoceneje opremljenih gradov na Kranjskem.

Med drugo svetovno vojno, 22. oktobra 1943, so partizani grad požgali in o tem dogodku piše v svojem dnevniku Edvard Kocbek (*Listina*, Ljubljana 1982, str. 413). Ko je Boris Kidrič nekje v Kočevskem Rogu zbranim povedal, da bo zagorela Soteska, je Božidar Jakac, ki je vedel, kakšni umetniški zakladi so v tem gradu in kakšen spomenik je sam grad, začel silovito ugovarjati: »Zdaj vidim, da ste znoreli! Vso Dolenjsko boste uničili! Kaj se pa sploh greste?« A nič ni pomagalo. Točno opolnoči, kot je napovedal Kidrič, je zakrvavelo Jakčevo umetniško srce. Prof. Metod Mikuž je skoraj vsako leto peljal svoje študente na ekskurzijo v Kočevski Rog. Med potjo se je vedno ustavil v Soteski, kjer je zbranim študentom opisal, kako je doživljal požig Soteske. Iz soban so nanosili v sredo dvorišča na kup knjige in umetnine. Ko je ugotovil, da bo dragocena knjižnica postala plen ognja, je protestiral pri Matiji Mačku, ki je vodil akcijo. Ta pa mu je odgovoril: »Metod, sedaj boš videl, kako bo gorel tvoj srednji vek.« Tudi njemu je ob pogledu na uničevanje narodne dediščine in neprecenljivega umetniškega bogastva zakrvavelo srce.

Kljub temu ob Krki še vedno stojijo nekateri zgodovinsko in umetniško prav značilni in pomembni objekti, delno ali povsem obnovljeni (Otočec, Hmeljnik, Stari grad).

Ko prebiramo prijetno in zanimivo napisano knjigo Branka Reisp a o gradovih, spoznamo, kako bogata je kulturna fevdalna dediščina na Slovenskem in kako so mnoge fevdalne rodbine ali njeni posamezniki odigrali pozitivno vlogo v starejši slovenski zgodovini.

Ignacij Voje

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 4. zvezek. Ed. Vincenc Rajšp, transl. Aleksandra Šerše. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije. 1998, 303 strani, 21 zvd.

Po zaslugi marljive skupine sodelavcev Arhiva Republike Slovenije in prizadevnega vodje projekta Vincenca Rajšpa smo decembra 1998 dobili nov, 4. zvezek tekstov jožefinske izmere z mapo zemljevidov. Že na tem mestu je treba omeniti izredno kakovost tiska faksimilov zemljevidov (Gorenjski tisk Kranj). Pohvalo zasluži tudi oblikovalka publikacije Irena Mandelj. Direktor Arhiva R. Slovenije Vladimir Žumer je na predstavitvi poudaril, da si le Slovenija lahko privoščiti kompletno izdajo tekstov in zemljevidov jožefinske izmere, ker je prostorsko relativno majhna in v celoti pokrita s kartiranjem. Zato je takšen projekt tudi finančno izvedljiv. Za druge dežele nekdanje Avstroogrske (npr. za Češko) je takšen projekt težko izvedljiv, saj gre za obdelavo sto in več sekcij. Lahko potrdimo njegovo mnenje, da je vizualno najboljši zemljevid sekcije 160, ki zajema mesto Kranj s Sorškimi poljem. Da se posamezne znanstvene in upravno politične institucije zavedajo vrednosti objavljenega gradiva, dokazuje spisek sponzorjev.

Četrty zvezek obsega 19 sekcij, ki zajemajo Gorenjsko in manjši del kronovine Koroške. Segajo na tri mejna področja današnjih treh držav: Italije s Trbižem in Kanalsko dolino, Avstrije z Ziljsko dolino, Beljakom, Rožem in Podjuno ter Slovenije z Gorenjsko. Predstavljajo tri dežele, na področju katerih naj bi se leta 2006 odvijale zimske olimpijske igre. Področje Gorenjske zajema večji del Julijskih Alp s Triglavom, Gornjo Savsko dolino, Bohinjsko in Blejsko jezero, Karavanke, Kamniške Alpe, Polhograjsko hribovje ter mesta: Škofja Loka, Kranj, Kamnik, Radovljica, Trzič, Beljak, Železna Kapla, Trbiž in Pliberk.

Največji problem pri transliteraciji zapisov je bila lokalizacija krajev in ledinskih imen ter ugotavljanje današnjih poimenovanj. To delo in prevod tekstov je odlično opravila Aleksandra Šerše. Za velik del Koroške, ki je zajeta v 4. knjigi, je značilno, da so mnoga imena krajev zapisana v slovenski obliki oziroma nemška imena izpeljana iz slovenske osnove. Za študij toponomastike so prav ti zapisi neizčrpen vir.